

11 Voorbeeldplan in het landelijk gebied: Vaassense beken en Egelbeek

*... want tussen droom en daad
staan wetten in de weg en praktische bezwaren,
en ook weemoedigheid, die niemand kan verklaren*

W. Elsschot, Het huwelijk

Het stelsel van sprengbeken rond Vaassen is nog buitengewoon compleet aanwezig. Ook het omringende landschap laat de situatie waarin de sprengen werden aangelegd, nog goed herkennen. De sprengbeken worden bovendien nog gebruikt voor de watervoorziening van een wasserij en een complex visvijvers en van de waterpartijen rond de Cannenburch. De samenhang met dat kasteel (fig. 64), zowel in geschiedenis als in aanleg en vormgeving, is een bijzonder aspect van dit stelsel. In de waardering (hoofdstuk 9) scoort dit stelsel dan ook hoog.

Figuur 64. De Cannenburch. Foto J. Renes, 1998.

In dit hoofdstuk willen we aanzetten geven voor een plan dat als doel het versterken van de cultuurhistorische en landschappelijke waarden heeft. Daarbij richten we ons, zoals in het vorige hoofdstuk al is uiteengezet, vooral op het regionale niveau (de Veluwe) en op het locale niveau (de afzonderlijke sprengstelsels). Het gebied maakt deel uit van het Waardevol Cultuurlandschap (WCL) Veluwe en van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). Een deel van het bovenstroomse gebied behoort tot het Kroondomein Het Loo.

We beginnen dit hoofdstuk met een inventarisatie van het Vaassense bekenlandschap. De meeste beken bij Vaassen zijn sprengbeken, maar de Egelbeek is een kwelbeek (par. 11.1). De inventarisatie vormt, samen met de kenmerken en waarden die in par. 11.2 worden behandeld, de basis voor de formulering van uitgangspunten voor de planvorming (par. 11.3). Daarna volgt het eigenlijke voorbeeldplan (par. 11.4). In de conclusie (par. 11.5) plaatsen we het geheel nog eens in een ruimere regionale context. Het bekenlandschap is, met meer detail dan op de grote overzichtskaart van de Veluwe, weergegeven op fig. 65.

Figuur 65. Het sprengenlandschap bij Vaassen. Bron: Oosterloo, 1983.

11.1 Landschap en sprengenbeken

Landschapstype: essen en kampen

Het Vaassense bekenstelsel ligt op de oostflank van de Veluwe. Het historische cultuurlandschap is hier, ondanks de vele veranderingen, nog redelijk goed te herkennen. De flanken van de Veluwe

vormen een variant van het 'esdorpenlandschap', die wordt bepaald door de relatief grote hoogteverschillen van de stuwwalrand en, langs een deel van de Veluwe, door de dalen met sprengbeken. De grotere dorpen, waaronder Vaassen, liggen op de overgang van de hogere naar de lagere gronden. Verder westelijk vinden we nog gehuchten, bestaande uit kampontginningen en tamelijk verspreid staande boerderijen, als cultuureilanden temidden van heidevelden en bossen. Een voorbeeld vinden we in het bovenstroomse deel van het bekenstelsel bij Niersen. De geleidelijke overgang van het zeer kleinschalige kampenlandschap bij Niersen naar het grootschaliger esdorpenlandschap aan de monding van de beken in de Grift, is in dit gebied zeer duidelijk en gaaf.

Historische ontwikkeling van het Vaassense bekenstelsel

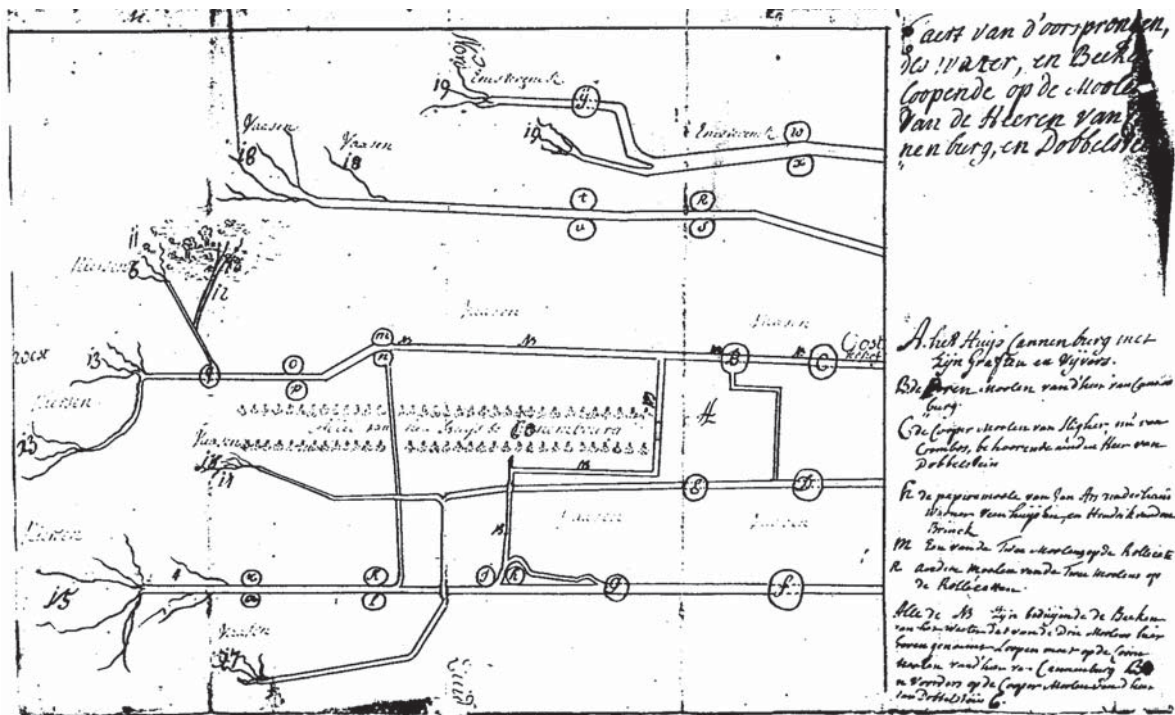
In voorgaande hoofdstukken kwamen we al regelmatig de sprengen en beken rond Vaassen tegen. We beschreven het als een zeer complex systeem, dat in de loop van de 17^e en 18^e een sterke uitbreiding van het aantal molens toonde.

Het begon allemaal met een natuurlijke beek, die al in 1402 de korenmolen van de Cannenburch aandreef. We vinden deze beek nog terug in een deel van de Rode Beek, die min of meer door de dal-as loopt (fig. 65). Daarnaast wekken delen van de Geelmolenbeek, met zijn soms slingerende loop, de indruk op een natuurlijke waterloop terug te gaan. Ook deze beken zijn echter uitgediept en vergraven en staan ver van de natuurlijke situatie af. Het is overigens de vraag of er oorspronkelijk wel een echte, meanderende beek heeft gestroomd. Waarschijnlijk moeten we ons het natuurlijke landschap in het bovenstroomse deel van het dal voorstellen als een moerasbos met een aantal kwelplekken en natte laagten, waarvandaan het water in kleine stroompjes wegliep. Pas door een hoeveelheid graafwerk kregen dergelijke beken een duidelijker loop.

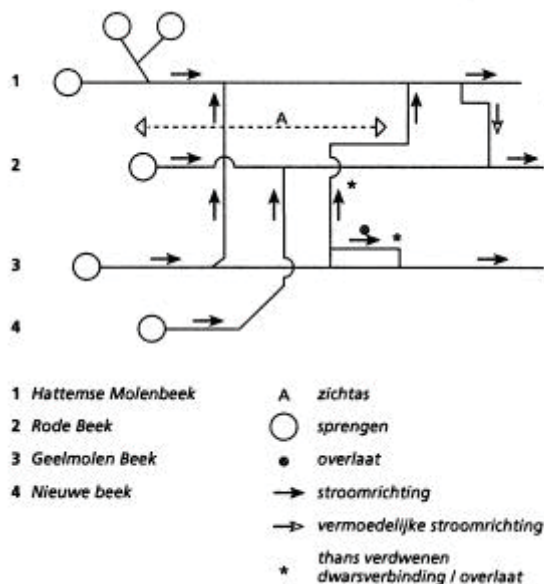
De andere beken in het dal zijn geheel gegraven. De Hattemsche Molenbeek en de Dorper Molenbeek of Geelmolense Beek, liggen respectievelijk in de noord- en de zuidflank van het dal. De oudste molens aan de Hattemsche Molenbeek bestonden al in het midden van de 16e eeuw, en ook de onderste molen aan de Dorper Molenbeek (de Dorper Molen) bestond al in de 16e eeuw. De molens verder stroomopwaarts aan laatstgenoemde beek zijn in de loop van de 17e eeuw gebouwd, en het is waarschijnlijk dat grote delen van die beek in het eerste kwart van de 17e eeuw zijn gegraven. De noordelijke tak van de Geelmolense Beek wordt ook Rode Beek genoemd en vormde oorspronkelijk waarschijnlijk de bovenloop van de Rode Beek. Door het water naar de Geelmolense Beek te leiden, konden op deze beek extra molens worden aangedreven.

De laatste toevoeging aan het systeem was de Nieuwe Beek, die tussen 1694 en 1698 werd aangelegd om twee extra molens te kunnen bouwen. Het lijkt erop dat hiervoor de bovenloop van de Egelbeek werd 'afgetapt'. Een kaart van circa 1726 geeft het complete stelsel al weer (fig. 66).

Het systeem is nog extra complex door de dwarsverbindingen tussen de beken en de overlaten. Overlaten werden gebruikt voor de afvoer van overtollig water en periodiek om water af te voeren wanneer men onderhoud aan de beekbedding wilde plegen of de watermolen buiten gebruik wilde stellen. Op de kaart uit omstreeks 1726 staat bij de Brinkermolens een overlaat aangegeven. Ook sommige verbindingen tussen de beken kon men ook als overlaat gebruiken (fig. 67). Ten westen van de Cannenburch worden verschillende beken gescheiden gehouden om ijzerarm en ijzerrijk water gescheiden te houden. Bovendien kon de zuidelijke tak als overlaat voor de noordelijke dienst doen. De dwarsverbindingen mijden de, lager gelegen, Rode Beek.

Figuur 66. Kaart van het Vaassense sprengenstelsel omstreeks 1726 (RAG, Alg. Kaartenverzameling 736). Het betreft een zeer bijzondere combinatie van een topografische en een schematische voorstelling: enerzijds zijn de verschillende sprengenbeken duidelijk herkenbaar, anderzijds is het kaartbeeld in noord-zuid richting vervormd om de beken, die in werkelijkheid over een deel van hun loop dicht naast elkaar liggen, beter uit te laten komen. Dergelijke 'topologische' kaarten zijn niet nieuw (de bekende 3^e-eeuwse Peutingerkaart geeft de belangrijkste verbindingen in het Romeinse Rijk al op een soortgelijke manier weer), maar voor waterstaatkundige doeleinden is het de oudst bekende kaart in zijn soort.

Figuur 67. Schematische bewerking van de kaart uit omstreeks 1726

Gebruik van het water als krachtbron en als proceswater

Het water van drie van de vier beken werd gebruikt als krachtbron en als proceswater. Proceswater werd gebruikt door de papiermolens en, later, door de wasserijen en viskwekerijen. Visvijvers of viskwekerijen lagen bovenstrooms bij 't Hol en tussen 't Hol en de Geelmolens. Gebruik als irrigatiewater voor landbouwgronden is hier niet bekend.

De uitzondering is de Rode Beek die, zoals de naam al aangeeft, ijzerrijk 'rodolm'water bevatte. Dit water kon wel gebruikt worden als krachtbron, maar was ongeschikt als proceswater. De verschillende typen water werden tot aan de eerste molen ('t Kraaiennest) zorgvuldig van elkaar gescheiden gehouden. Beeklopen werden over elkaar heen geleid en langs de Emmalaan loopt het water van de Rode Beek en de Nieuwe Beek in parallelle beddingen, die deels door houten schotten van elkaar gescheiden worden gehouden (fig. 31).

Watermolens en molenplaatsen

Tabel 12. Molenplaatsen in het sprengenstelsel van Vaassen (huidige situatie)

sprengenbeek	historische watermolen	wijer	waterval	19e of 20e- eeuwse bedrijfsgebouwe n (wasserij)	overig
A Hattemsche Molenbeek - 't Klunder Molentje - Het Hattem - Rollekoot (in bedrijf) - Cannenburcher Korenmolen - Amsterdamse Kopermolen	muurresten gebouw herbouw 1942 gebouw	 x x	 x x (enkele) x x x	 x x	landhuis *)
B Geelmolensche Beek - 't Hol (viskwekerij) - Geelmolen - Brinkermolens (2 molenplaatsen) - Citadel - Dorper Molens	gebouw 1919		stuw x x	x	boerderij laagte fabriek
C Nieuwe Beek / Rode Beek - 't Kraaiennest - Oosterhof	woonhuis woonhuis		x x	Woonhuis	

*) De waterval wordt waarschijnlijk veranderd in een watertrap (cascade).

De tuin- en parkaanleg van de Cannenburch

In hoofdstuk 5 beschreven we al de tuinaanleg van de Cannenburch. Kenmerkend bleek de wijze waarop het water was gebruikt in de geometrische parkaanleg aan de westzijde van het kasteel. De hoofdstructuur wordt gevormd door een aantal parallelle assen, die bestaan uit lanen en gegraven beken. Bij de latere omvorming van het centrale deel van het park veranderde niets aan de structuur

van het buitengebied. Er is geen ander voorbeeld van een geometrische parkaanleg die zo sterk bepaald is door de sprengbeken. Dit geeft een landschappelijke vertaling van het grote belang dat de beken en molens voor de Cannenburch hadden.

De Egelbeek

Een mooi contrast met het Vaassense bekenstelsel vormt de Egelbeek, een kwelbeek met permanente kwel. Op de Egelbeek heeft nooit een watermolen gestaan, wat verklaard kan worden uit de lage ligging en het geringe verval. De Egelbeek ontspringt in het Korte Broek, een gebied met jonge heide- en broekontginningen. In de loop van de tijd is de beek sterk beïnvloed door menselijke ingrepen: een deel van het water werd afgeleid naar de Vaassense beken en het Korte Broek werd drooggelegd.

De historisch-geografische waarde van deze beek is laag. Daarentegen zijn de mogelijkheden voor natuurontwikkeling goed. Kwelbeken bevatten veelal water dat een langere verblijfstijd in de bodem heeft gehad en daardoor meer gerijpt is. Dit watertype is aantrekkelijker voor natuurontwikkeling dan het jongere kwelwater, dat in veel sprengbeken wordt aangetroffen.⁵⁷⁰ Enkele jaren geleden heeft Het Geldersch Landschap, dat een groot deel van het Korte Broek, bijna 30 ha, in eigendom heeft hier een natuurontwikkelingsproject uitgevoerd. Het project was gericht op verschralen en op het realiseren van kwelafhankelijke vegetatie door het benutten van kwelwater. Hiertoe zijn gronden afgeplagd, sloten gedempt en bochten in de beek gegraven.⁵⁷¹

11.2 Waarden en knelpunten

Waarden

Met vier beken die niet simpelweg naast elkaar lopen maar ook nog eens door dwarsverbindingen en overstorten met elkaar zijn verbonden, vormt het Vaassense bekenstelsel wel het meest complexe van de Veluwe (fig. 68, 69). Het stelsel is bovendien nog in hoge mate gaaf, ook al zijn de meeste molens verdwenen.

⁵⁷⁰ Mnd. med. A.J. IJzerman.

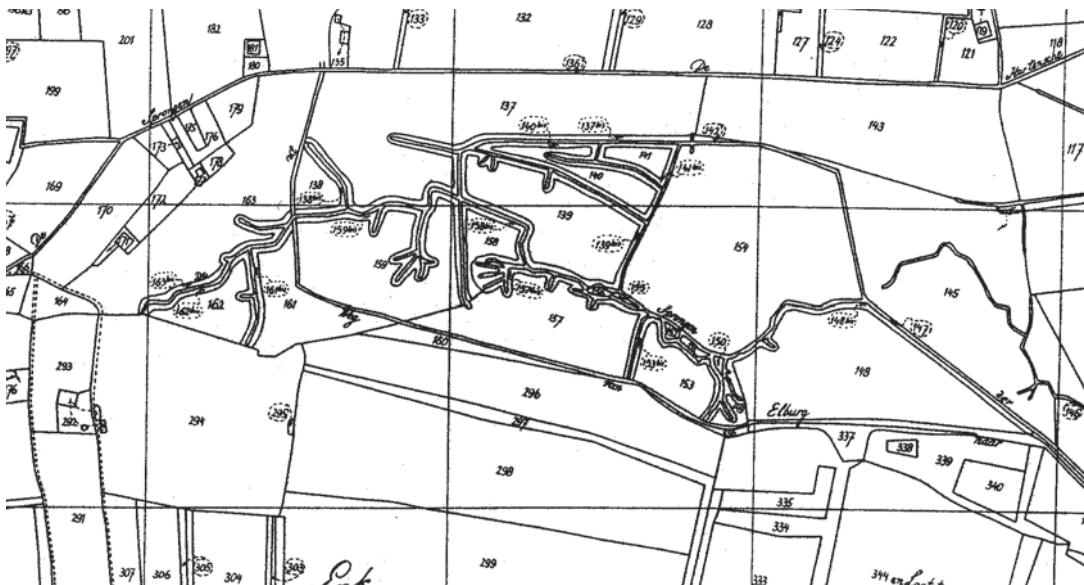
⁵⁷¹ Het plan van Het Geldersch Landschap voor de Egelbeek en het Korte Broek is, hoewel de schaal aanzienlijk kleiner is, te vergelijken met het Plan Goudplevier van de Vereniging Natuurmonumenten in Drenthe.

Een belangrijk uitgangspunt voor de plannen is de ruimtelijke samenhang van het stelsel. We bekijken een bekenstelsel van de 'bron' (de sprengkoppen) tot de 'put' (de afvoer op De Grift) als één geheel. Als we die samenhang willen versterken, kan het echter noodzakelijk zijn om het stelsel eerst te verdelen in een aantal zones, die elk hun eigen kenmerken en problematiek hebben. Daarvoor is de indeling in boven-, midden- en benedenloop van het bekenstelsel zelfs nog wat te beperkt.

Voor de beken gaan we hieronder, op basis van zowel de beken als het omringende landschap, uit van een zonering in vijf gebieden:

- 1 de sprengbeken en sprengkoppen in het bosgebied (fig. 70);
- 2 het dal met sprengbeken in het agrarisch gebied met de Cannenburch;
- 3 de bebouwde kom van Vaassen;
- 4 de benedenloop van de sprengbeken en het gebied langs de Grift;
- 5 het dal van de Egelbeek.

De zones 1 en 2 gaan geleidelijk in elkaar over. Het bosgebied van zone 1 bevat enkele agrarische enclaves, terwijl het agrarische cultuurlandschap van zone 2 een aantal kleine bosgebieden bevat. Deze zones verschillen onder meer in de mate waarin het landschap in de laatste anderhalve eeuw veranderd is. De meest ingrijpende veranderingen waren in dit gebied de bebossing van heidevelden (19e en eerste helft 20e eeuw), de ontginning van heidevelden tot landbouwgronden (eind 19e en begin 20e eeuw) en de uitbreiding van de bebouwing van Vaassen (tweede helft van de 20e eeuw). Zone 2 is het minst veranderd. In zone 1 is het stelsel van sprengen en beken weinig veranderd, maar heeft de bebossing wel gemaakt dat die sprengen nu in een heel andere omgeving liggen. De zones 4 en, vooral, 3 zijn sterk veranderd. Overigens functioneert het bekenstelsel nog steeds goed: slechts één sprengtak in zone 1 staat al decennia droog.

Figuur 70. Sprengen en sprengkoppen in de bovenloop van de Rode en de Geelmolense Beek volgens het kadastrale minuutplan van 1832.

Zone 2 is bijzonder door de samenhang met de Cannenburch. Die samenhang is al zichtbaar aan het bekenstelsel zelf: maar liefst drie van de beken, de Hattemsche Molenbeek, de Rode Beek en de Nieuwe Beek, voeden de grachten en vijvers van de Cannenburch. Daarnaast is er een sterke samenhang met de parkaanleg bij het huis. Het lanenstelsel en het parkgebied van de Cannenburch zijn, meer dan in enig ander stelsel, met elkaar verweven. De sterke samenhang tussen huis en bekenstelsel komt voort uit een bijzondere geschiedenis. We zagen al, dat de heren van de

Cannenburg in uitzonderlijk hoge mate geïnteresseerd waren in de ontwikkeling van beken en molens.

De hoge waarde van dit stelsel, in een gebied dat bovendien weinig wordt bedreigd, maakt hier een keuze mogelijk voor een beleid dat sterk is gericht op behoud van bestaande waarden. De ruimtelijke compositie en de ruimtelijke eenheid dienen zo goed mogelijk in stand te worden gehouden. Dit stelt duidelijke beperkingen aan de ontwikkeling van andere functies, zoals landbouw, natuur, wonen en recreatie.

Knelpunten

In het Vaassense bekenlandschap zien we een aantal huidige en potentiële knelpunten:

1 De geleidelijke overgang tussen de zones 1 (bos met kleine open ruimten) en 2 (agrarisch gebied met houtranden en kleine bospartijen) wordt bedreigd door verdergaande functiescheiding. Zeker als de bosrand de grens gaat vormen tussen het Veluwe 'natuur' gebied en het agrarische gebied, lopen de open plekken in het bos (zone 1) de kans dicht te groeien terwijl de houtranden en bosjes in het landbouwgebied (zone 2) nog altijd niet veilig zijn. Dergelijke kleinschalige cultuurlandschappen vormen overal in ons land een bedreigde categorie.⁵⁷² Het beleid zou zich in het bijzonder moeten richten op behoud en herstel van de beekbegeleidende en andere beplanting in zone 2.

2 Het grootste actuele probleem voor het bekenstelsel vormt de bebouwde kom van Vaassen, waar de beeklopen overkluisd en nauwelijks herkenbaar zijn. Hierdoor is de samenhang in het bekenstelsel verbroken.

Kleinere zwakke punten zijn:

- de randen van de bebouwing in Vaassen en verspreid gelegen bebouwing in het studiegebied zoals de manege ten noordwesten van de Cannenburg. Deze elementen vallen door hun grote schaal uit de toon;
- de benedenlopen ten oosten van Vaassen, die in de intensieve landbouwgebieden wat in de knel kunnen raken;
- de zichtassen vanuit het 'kasteel' zijn op een aantal plaatsen onderbroken;
- de molenplaatsen, waarvan de herkenbaarheid nog altijd achteruit gaat.

Andere kleine knelpunten liggen in het geleidelijke proces van ingrepen om aan moderne eisen van landbouwkundig gebruik te kunnen voldoen. Het gaat hier om maatregelen als egalisaties, perceelsvergroting en het verwijderen van houtwallen en houtsingels. Ook het langzaam oprukken van 'rode' functies, zoals bebouwing, kunnen het landschap aantasten.

Tenslotte is er het probleem van de milieuverontreiniging, waarbij vooral de noodzakelijke saneringsmaatregelen nogal wat gevolgen kunnen hebben voor de beken. In het studiegebied liggen verschillende verontreinigde gebieden. Voor een deel hangen die samen met de landbouw. Verrijking met mineralen door de landbouw leidt onder meer tot vervuiling met bramen in de houtwallen langs de sprengbeken. Ernstige industriële verontreiniging is meestal terug te voeren op activiteiten die in het gebied in het verleden hebben plaatsgevonden. Plaatselijk is de bodem verontreinigd met kwik, arsenicum en, uit recentere tijden, pcb's. Omdat een deel van die vervuiling teruggaat op beekgebonden activiteiten, is ook in en om beken vervuiling te verwachten. We noemden al het gebruik van bleekmiddelen in papierfabrieken en wasserijen. De molenplaats 't Kraaiennest is intussen gesaneerd.⁵⁷³ In de Geelmolensche Beek zijn vroeger asbestschotten gebruikt om de typen water van elkaar gescheiden te houden. Vermoedelijk zaten er in de bodem van de beek nog restanten van deze schotten. Het waterschap Veluwe heeft intussen de Geelmolensche Beek drastisch schoongemaakt,

⁵⁷² Uit de Natuurverkenning 97 blijkt, dat de kleinschalige en de grootschalige landschappen in Nederland in oppervlakte sterk zijn afgenomen. De schaal van het landschap blijkt te tenderen naar de middengroep.

⁵⁷³ Heine, 1999.

wat voor grote delen van de beek neerkwam op een totale herbouw. Verder is een plan voor het schoonmaken van de wijer van de Cannenburcher Korenmolen in een vergevorderd stadium.

Deze problemen kunnen worden omgebogen tot even zovele kansen om de ruimtelijke kwaliteit te verbeteren

11.3 Uitgangspunten voor de planvorming

Vanuit cultuurhistorisch gezichtspunt kunnen we voor de Vaassense sprengbeken twee doelstellingen formuleren:

- 1 behoud en waar mogelijk versterking van cultuurhistorische kwaliteiten van het bekenstelsel;
- 2 behoud van de eenheid van en samenhang in het historische cultuurlandschap.

Daarbij gaan we ervan uit dat de waterkwantiteit en -kwaliteit van de sprengbeken tenminste op het huidige peil gehandhaafd blijft.

Voor de meer natuurlijke (hoewel ook al eeuwenlang sterk door menselijke ingrepen beïnvloede), Egelbeek gaan we daarentegen uit van natuurontwikkeling. Op deze wijze komt de differentiatie in de ontwikkeling van de onderscheiden bekenstelsels in beeld.

Doel van het plan is het op cultuurhistorisch verantwoorde wijze omgaan met het landschap. Het gaat niet om een integraal plan, maar om een plan vanuit een cultuurhistorische en landschappelijke invalshoek. De cultuurhistorische waardering ligt aan de basis van de planvorming. De waardering voor de zones 1 en 2 (van het brongebied tot het terrein van de Cannenburch) is zeer hoog. De beeklopen door Vaassen (zone 3) en het benedenstroomse gebied bij de Grift (zone 4) hebben een lagere waardering. In een plan dat als geheel is gericht op de cultuurhistorische waarden, ligt het voor de hand de nadruk sterk te leggen op behoud en herstel. Herstel is daarbij vooral aan de orde voor zone 3. De cultuurhistorische waardering voor de Egelbeek is aanzienlijk lager. Het is opvallend, dat de heide- en broekontginningen langs de Egelbeek - een gebied dat vroeger extensief werd gebruikt (fig. 71) - nu voor natuurontwikkeling worden gebruikt. In vanouds intensiever geoccupeerde gebieden, zoals het dal bij Vaassen, blijft het historische cultuurlandschap daarentegen meer gehandhaafd.

Figuur 71. Topografische kaart uit omstreeks 1850.

Meer in detail kunnen we het uitgangspunt van behoud en versterking van het historische bekenstelsel uitwerken in de volgende uitgangspunten:

1. Behoud van de bestaande beeklopen en daaraan gekoppelde elementen (molenplaatsen enz.; zie tabel 12). Hierbij horen ook de droge sprengen, de afgekoppelde beeklopen en de tracés van

dichtgestorte of overkluisde beeklopen.

2. Accentueren van het verschil tussen de deels natuurlijke beken (in dit geval de Egelbeek en mogelijk delen van de Rode Beek) en de rechte, gegraven sprengbeken.

3. Handhaving en, waar nodig, herstel van de scheiding tussen verschillende typen water. In het bijzonder betekent dit herstel van de houten schotten tussen het ijzerrijke water van De Rode Beek en het ijzerarme water van de Nieuwe Beek bij de Emmalaan.

4. Herkenbaar maken van de beeklopen door de bebouwde kom van Vaassen.

5. Behoud en herstel van de samenhang tussen bekenstelsel en huis en parkaanleg van de Cannenburch. Daarbij bevelen we aan te bekijken of de zichtlijnen en zichtassen weer visueel open kunnen worden gemaakt.

11.4 Het voorbeeldplan

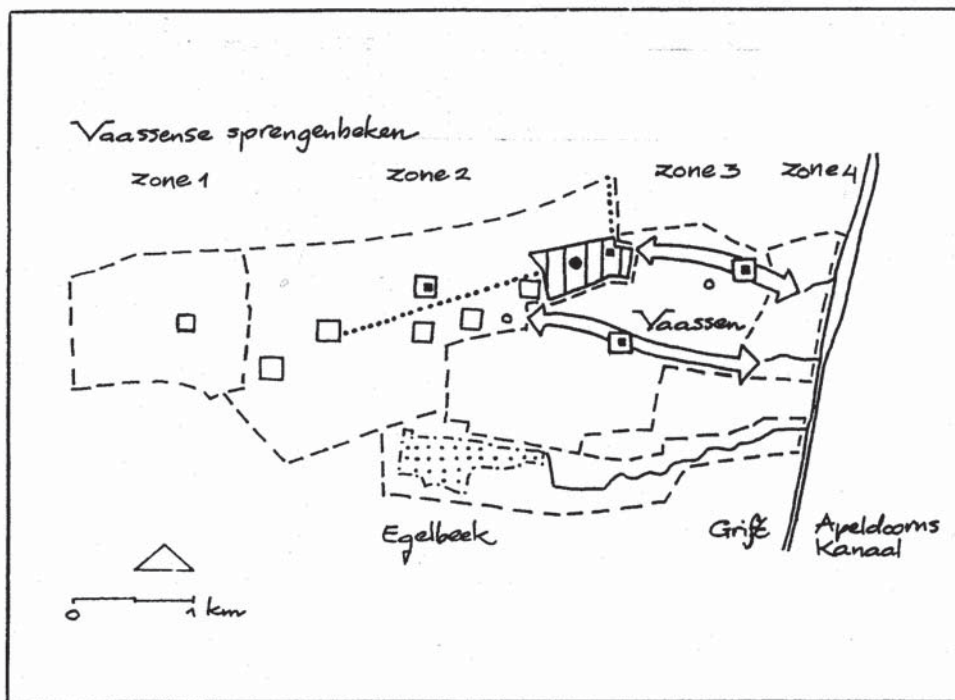
Het plan in hoofdlijnen

De typering en de cultuurhistorische waardering vormen de basis voor het voorbeeldplan. Daarnaast wordt het plan geplaatst in de context van het cultuurlandschap. Zoals vermeld is het voorbeeldplan een plan, dat vanuit de cultuurhistorische en landschappelijke invalshoek wordt opgesteld. Dat houdt in, dat het plan een duidelijke hoofdpzeta krijgt en dat het terughoudend is voor de ontwikkeling van de andere ruimtelijke aspecten en ruimtelijke functies.

Het 'Voorbeeldplan Vaassense Sprengbeken en Egelbeek' wordt gepresenteerd op een kaart (fig. 72). De navolgende toelichting is opgebouwd rond een aantal thema's.

Historische gebouwen en kunstwerken langs de sprengbeken

We mogen ervan uitgaan dat de rijks- en gemeentelijke monumenten, zoals de Cannenburch en de bijbehorende korenmolen, in voldoende mate worden beschermd. Dat geldt zeker voor de Cannenburch, die eigendom van de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen (het huis) en van Het Geldersch Landschap (het park). Het eigendom van de beide stichtingen strekt zich echter niet uit tot de sprengbeken buiten het park (fig. 73).

Zone 1 Bovenlopen Vaassense sprengbeken

behoud van sprengen in het bosgebied en open ruimten van het kleinschalige kampenlandschap (C)

behoud van de restanten van de stuw van de Kleine of Klundermolen (C)

Zone 2 Middenlopen Vaassense sprengbeken

behoud van de kwaliteiten van het historische esdorpenlandschap met landgoedkarakter (vrij kleinschalig) (C)

versterken van ensemble van historische watermolen, beek en bijbehorende omgeving (Rollekootsemolen) (C + A)

behoud van de waterval/de cascade van de verdwenen watermolen (de Hol(t)semolen, de Hattemsemolen, de Geelmolen, de Brinkermolens en Het Kraaijenest) (C + A)

plaats waar een watermolen heeft gestaan (Het Cicadel)*

Cannenburgh met parkbos, lanen, sprengbeken, vijvers en de historische watermolen de Cannenburgher Molen (te beschouwen als een groot ensemble, dat een centrale positie in het gebied van de Vaassense sprengbeken inneemt) (C)

- speciale aandacht voor het formele lanenstelsel van de Cannenburgh in combinatie met sprengbeken (p.m. herstel van de zichtlijn van beginpunt in het huis tot aan het eindpunt - een open ruimte - aan het einde van de Emmalaan) (C)

Samenhang tussen zones 1 en 2

- p.m. speciale aandacht voor de ruimtelijke samenhang tussen de zones 1 en 2 (dit gebied wordt cultuurhistorisch zeer hoog gewaardeerd)

Zone 3 Bebouwde kom van Vaassen

- speciale aandacht voor de sprengbeken die door de bebouwde kom van Vaassen stromen (blauw-groene dooradering ter versterking van de ruimtelijke identiteit van Vaassen; zo min mogelijk overkluisingen) (C + A en A + C)

- versterken van ensembles van historische watermolens, beken en bijbehorende omgeving (de Amsterdamse Kopermolen en de Dorpsmolen) (C + A en A + C)

- plaats waar een watermolen heeft gestaan (de Oosterhofsemolen)*

Zone 4 Benedenlopen Vaassense sprengbeken

- plaats waar een watermolen heeft gestaan (de Oosterhofsemolen)*

Zone 4 Benedenlopen Vaassense sprengbeken

- aandacht voor aansluiting van de beken op de Grift (de ongeveer haaks op elkaar geplaatste richtingen duidelijk tot uitdrukking laten komen in verband met het contrast, dat zal ontstaan tussen het oost-west georiënteerde historische cultuurlandschap van de Vaassense sprengbeken en de noord-zuid gerichte geplande natte ecologische verbindingzone langs de Grift) (C + A en A + C)

- * voor de plaatsen waar een watermolen heeft gestaan, waarvan geen restanten zijn overgebleven, worden geen speciale maatregelen voor beheer en inrichting voorgesteld

Egelbeek

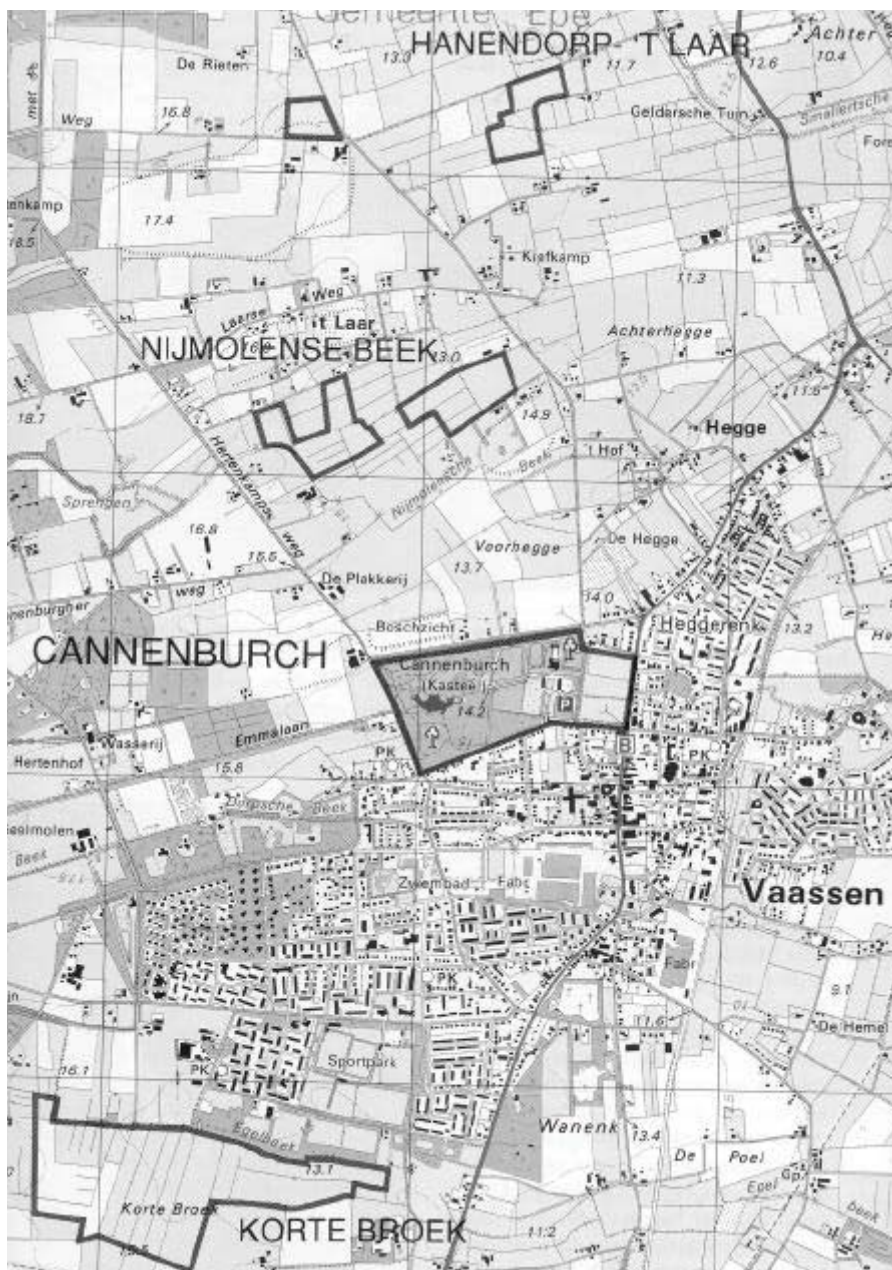
- zone met accent op natuurontwikkeling langs de Egelbeek (een kwelbeek) (nader uit te werken; aansluiten op de beoogde natte ecologische verbindingzone langs de Grift)

- natuurontwikkelingsgebied van Het Geldersch Landschap (N)

Typering van de beoogde vormgeving

- C contextuele vormgeving (voornamelijk)
- C + A combinatie van contextuele en autonome vormgeving (accent op het contextuele)
- A + C combinatie van autonome en contextuele vormgeving (accent op het autonome)
- A autonome vormgeving (voornamelijk) (komt in dit voorbeeldplan niet voor)
- N natuurontwikkeling (natuurlijke vormgeving)

Figuur 72. Voorstel voor het omgaan met de cultuurhistorische waarden van de Vaassense sprengbeken en de Egelbeek in de planvorming (voorbeeldplan)

Figuur 73. Bezittingen van Het Geldersch Landschap in het gebied van het Vaassense sprengstelsel. Uit: Dansen en Roozen, 1994.

Veel molenplaatsen zijn niet als monument beschermd. Voor deze molenplaatsen onderscheiden we drie categorieën. Elk van deze categorieën vraagt een ander beleid.

- 1 Molenplaatsen met historische gebouwen uit het eind van de 19e of het begin van 20e eeuw: Rollekoot, Amsterdamse Kopermolen, Geelmolen, Cannenburchmolen. Voor zover dat nog niet het geval is, bevelen we aan deze molenplaatsen de status van gemeentelijk monument te verlenen. In een aantal gevallen zou zelfs een aanwijzing tot rijksmonument kunnen worden overwogen.
- 2 Molenplaatsen zonder bebouwing, maar met herkenbare restanten als waterval, watertrap of cascade, stuwte. Tot deze categorie behoren 't Klunder Molentje, Het Hattem, 't Kraaiennest, de Geelmolen en de Brinkermolens. Om deze molenplaatsen in de toekomst herkenbaar te houden is extra aandacht voor deze restanten nodig. Dat geldt zeker waar nieuwbouw wordt gepleegd (zoals onlangs gebeurde op de molenplaats 't Kraaiennest), wat een reden is om terughoudend te zijn met

het bebouwen van historische molenplaatsen.

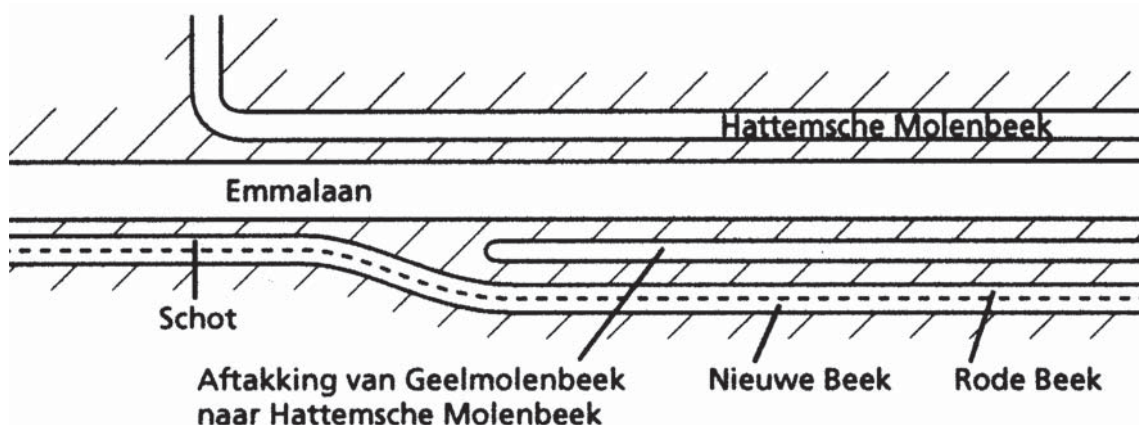
- 3 Molenplaatsen zonder of nagenoeg zonder herkenbare restanten: Citadel. Voor deze groep dient te worden nagegaan of zich ondergronds nog sporen bevinden. Afgezien van de eventuele archeologische terreinen wordt voor deze groep molenplaatsen geen speciale beschermingsmaatregelen voorgesteld. Wel zou in het kader van een recreatieve ontsluiting, bijvoorbeeld met een educatief fiets- of wandelpad, een aanduiding kunnen worden aangebracht.

Overigens menen we dat de aanleg van de Cannenburch samen met bijbehorende sprengenlandschap ruimschoots voldoende kwaliteiten heeft voor een aanwijzing tot 'beschermd gezicht' volgens de Monumenten- of Natuurbeschermingswet.

Beekbeheer

Accentueren van het verschil tussen de meer natuurlijke beken en de gegraven sprengbeken betekent dat de oevers van de Egelbeek een 'natuurlijke' vorm krijgen. Bij sprengbeken staat daarentegen het culturele karakter voorop. Dat betekent dat beekwallen, beschoeiingen, beekbegeleidende beplanting en andere elementen regelmatig worden onderhouden en zonodig gerestaureerd. In het bijzonder is aandacht nodig voor:

- de beschoeiingen van de sprengkoppen, die op bepaalde plaatsen opnieuw dienen te worden aangebracht;
- het houten scheidingsschot tussen de Rode Beek en de Nieuwe Beek, dat in zeer slechte staat is (fig. 20, fig. 74);
- de wijers, die door verlanding in de loop van de tijd onherkenbaar kunnen worden. Een voorbeeld biedt de wijer bij de Amsterdamse Kopermolen.⁵⁷⁴
- de overgebleven watervallen, watertrappen, stuwten en andere kunstwerken.
- beekbegeleidende beplantingen. Op verschillende plaatsen in het studiegebied komen langs de beken karakteristieke beekbegeleidende beplantingen voor. Het betreft een houtwalbeek en beekwallen met opgaande begroeiingen langs opgeleide beken. Een mooie houtwalbeek is de bovenloop van de Hattemsche Molenbeek bij het verdwenen Klundermolentje (zone 1). Langs dezelfde beek ligt tussen Het Hattem en Rollekoot (zone 2) een sprekend voorbeeld van een met bomen begroeide beekwal langs een opgeleide beek. De organisatie van het beheer van dergelijke opgaande begroeiingen levert soms problemen op. Het waterschap kan het beheer tot vijf meter langs de beken regelen; daarbuiten dient het beheer op vrijwillige basis te geschieden.

Figuur 74. Sprengbeken langs de Emmalaan (bron: Oosterloo, 1983)

⁵⁷⁴ Oosterloo & Terwel, 1983

Landschapspark van de Cannenburch

Om de samenhang van de bekenstelsels met de parkaanleg van de Cannenburch te versterken, bevelen we aan het beheer af te stemmen op het beheersplan voor het landschapspark van de Cannenburch. In concreto bevelen we aan de historische visuele relatie tussen het huis de Cannenburch en de historische zichtas (de Emmalaan) te herstellen (fig. 71). Voor die laan zelf is niet alleen het tracé belangrijk, maar ook het profiel en het karakter. We bevelen aan het beheer van de met eiken begroeide bermen zoveel mogelijk af te stemmen op de cultuurhistorische waarden: goed geprofileerde, extensief beheerde, verschraalde bermen.

Op de kaart van de Cannenburch (fig. 31) is het verschil tussen de strakke zichtas (geometrische aanleg uit de 17e eeuw) en de denkbeeldige zichtlijn door het park bij het kasteel (in de 18e eeuw aangelegd in landschapsstijl) duidelijk aangegeven.

11.5 Gevolgen van het voorbeeldplan voor verschillende sectoren

Natuur(ontwikkeling)

Het gebied van de Vaassense sprengbeken is een duidelijk voorbeeld van een waardevol historisch cultuurlandschap. Grootschalige natuurontwikkeling, waarbij grote gebieden uitsluitend een natuurfunctie krijgen, is moeilijk te verenigen met het behoud van cultuurhistorische waarden en dient hier dan ook achterwege te blijven. Daarentegen zijn natuurbehoud en kleinschalige natuurontwikkeling, toegesneden op de situatie ter plaatse, wel goed te combineren met behoud van cultuurhistorische waarden. Bij kleinschalige ontwikkeling van natuurlijke kwaliteiten kan worden gedacht aan het tot ontwikkeling laten komen van kwelgraslanden langs de Rode Beek en van kwel- en bronbosjes op de meest 'natuurlijke plekken'. Ook goed denkbaar is een extensivering van het beheer van weilanden waardoor, eventueel geholpen door een paar keer afplaggen, schrale, bloemrijke graslanden en onbemeste vochtige hooilanden ontstaan. Bij nog verdere extensivering ontstaat opslag van bomen en worden de karakteristieke open ruimten bedreigd.

Voor het bosgebied (zone 1) zou een beheer kunnen worden overwogen dat, bijvoorbeeld door begrazing, leidt tot een meer open landschap. De meeste bovenlopen van de sprengbeken zijn in een open heidelandschap aangelegd.

Anders is het verhaal voor de meer natuurlijke beken en beekgedeelten. In dit gebied betreft dat alleen de Egelbeek en delen van de Rode Beek. Voor de Egelbeek kunnen we het begrip 'natuurontwikkeling (natuurlijke vormgeving)' gebruiken. Het gaat hierbij om natuur die door toedoen van de mens haar eigen ontwikkeling kan doormaken. De menselijke invloed dient beperkt te blijven, zowel in de inrichting als in het beheer van de beek: Natura Artis Magistra (de natuur is de leermeesteres van de kunst). Daarbij zijn de vormen die worden nagestreefd, ontleend aan die van de ongerepte natuur. Overigens zagen we al dat de Egelbeek in het verleden sterk door menselijke activiteiten is beïnvloed. Ook zonder die invloed was het bovendien geen actief meanderende waterloop.

Landbouw

Naar verwachting zullen zich in de landbouw in de komende tijd de nodige veranderingen voordoen. Enerzijds is er een ontwikkeling naar verdere schaalvergroting en intensivering, anderzijds is er een toenemende interesse voor natuurbeheer.⁵⁷⁵ De onderlinge afstemming tussen landbouw, natuur en

⁵⁷⁵ De Poel, 1992.

cultuurhistorie wordt naar verwachting voor kleinschalige gebieden als dat van de Vaassense sprengbeken steeds belangrijker. Juist voor deze landschappen is de ontwikkeling van aangepaste, extensieve vormen van landbouw belangrijk. Biologische of multifunctionele landbouw⁵⁷⁶ bieden hiervoor perspectieven, naast combinaties van landbouw met recreatie (camperen bij de boer), zorg (zorglandbouw) en natuur/landschap (beheersvergoedingen).

Recreatie

Het gebied leent zich niet voor grootschalige vormen van verblijfsrecreatie. In dat kader dient men zorgvuldig om te gaan met de bouwlandkampen in het bovenstroomse deel van het gebied. Omvangrijke dagrecreatieve voorzieningen, zoals de grote manege aan de rand van het park van Kasteel de Cannenburch, passen evenmin in dit kleinschalige landschap.

Daarentegen is het kleinschalige landschap met zijn grote aantal cultuurhistorische objecten bij uitstek geschikt voor wandelen en fietsen. Dat geldt temeer omdat nog een redelijk aantal zandwegen en zandpaden aanwezig zijn. Deze versterken het specifieke historische karakter van het gebied en zijn aantrekkelijk voor fietsers en wandelaars. In het studiegebied is een bekenpad uitgezet, een wandel- en fietsroute die het sprenglandschap als thema heeft.⁵⁷⁷ Het gebied wordt daarnaast doorkruist door een Lange Afstands Wandelpad (het Maarten van Rossumpad) en een Archeologische Route. In beide routes wordt aandacht besteed aan de sprengbeken.⁵⁷⁸ Het gaat om extensieve vormen van dagrecreatie, met een sterk accent op voorlichting over cultuurhistorie, natuur en landschap.

Het is niet nodig om overal te kunnen komen. Kenmerkend is, dat slechts langs een deel van de beken paden lopen. Onderhoudspaden waren en zijn niet noodzakelijk, omdat de beken grotendeels vanuit de waterloop worden onderhouden. We willen er ook zeker niet voor pleiten om het hele sprenglandschap vol te zetten met informatieborden en gekleurde wegwijzers. Beleving van een (cultuur)landschap heeft ook te maken met verrassingen en met het zelf ontdekken van de invloed van vroegere menselijke activiteiten. Routes en achtergrondinformatie hoeven bovendien niet altijd in het landschap zelf te zijn aangegeven, maar kunnen ook in de vorm van routebeschrijvingen door de wandelaar of fietser zelf worden meegenomen. De genoemde Archeologische Route is niet in het terrein gemarkeerd en geeft juist daardoor misschien nog meer genoeg aan de wandelaar.

Aan de andere kant is het misschien goed een enkel sprengstelsel als educatief project in te richten en wel van informatieborden of van een rode draad te voorzien. Vaassen zou, als een van de meest complete en rijke stelsels, daarvoor een goede kandidaat zijn. Daarbij zou bijvoorbeeld aan kunstenaars kunnen worden gevraagd om bepaalde verdwenen molenplaatsen symbolisch te markeren.

Drinkwaterwinning

Het water van het bekenstelsel stroomt via drie waterlopen naar de Grift. Het verdient aanbeveling om te bekijken of het water uit de sprengbeken van Vaassen op een zelfde manier als de Klarbeek bij Epe kan worden gebruikt voor waterwinning.

Mogelijke uitbreiding bebouwde kom Vaassen

In de bebouwde kom van Vaassen is het bekenlandschap versnipperd en moeilijk herkenbaar. De beken komen aan de westzijde, ter hoogte van de Cannenburgh, het dorp in en zijn dan moeilijk te volgen. Direct aan de oostzijde van de bebouwing bieden twee molenplaatsen de kans om de draad

⁵⁷⁶ Vos et al., 1998.

⁵⁷⁷ Oosterloo & Terwel, 1983

⁵⁷⁸ Van Ginkel, 1998; Werkgroep NIVON-paden Gelderland, 1994.

weer op te pakken. Nog in de bebouwing ligt 'Molen op de Oosterhof', met een opgeleide beek; er bestaan plannen om de waterval weer zichtbaar te maken. Ten oosten daarvan ligt de Oosterhofse of Amsterdamse Kopermolen, met een wasserij in het oude molengebouw en met ernaast een opleiding, een waterval en een wijer. Vooral dit laatste vormt een aantrekkelijk ensemble.

Omdat we juist de samenhang van het bekenstelsel van bron tot monding willen benadrukken, gaat het er in dit bebouwde gebied (zone 3) om de verbinding tussen de zones 2 en 4 zoveel mogelijk tot een ruimtelijk samenhangende en aantrekkelijke eenheid te ontwikkelen. Dat is schematisch tot uitdrukking gebracht in de twee verbindende pijlen in het voorbeeldplan. In de praktijk betekent dat, dat de loop van de beken, die in oost-westrichting door de bebouwde kom van Vaassen lopen, duidelijk tot uitdrukking wordt gebracht.

Het recente 'Herstelplan Geelmolense- en Dorpsebeek Vaassen'⁵⁷⁹, dat is gericht op het herstel van de beken en dat veel aandacht besteedt aan de waterhuishouding, de ecologie en de cultuurhistorie, strekt zich nog niet uit tot de stedenbouwkundige ontwikkeling van het dorp. Ook de landschappelijke en de recreatieve mogelijkheden die de restanten van de watermolens bieden, komen in dit plan nog weinig tot uiting.

Herstel van de beken in het bebouwde gebied, zorgt ook voor een evenwicht in de plattegrond van het dorp. Vanouds wordt die plattegrond bepaald door twee richtingen: de west-oost lopende beken en, dwars daarop, de oude doorgaande weg die in noord-zuidrichting ongeveer de hoogtelijnen volgt. Op dit moment zorgt de Rijksweg met de aangrenzende bebouwing voor een zeer zwaar accent op de noord-zuid richting.

Voor de vormgeving van dergelijke groen-blauwe linten staan we een combinatie van contextuele en autonome vormgeving voor. Aan de ene kant dient de vormgeving de relatie tot de rest van de beek te benadrukken (contextuele vormgeving). Dat betreft ook het herkenbaar maken van molenplaatsen. Aan de andere kant kan de vormgeving waar het gaat om reconstructies van verdwenen waterlopen het best eigentijds zijn en staat de nieuwbouw in de omgeving los van de oude waterlopen. De vormgeving heeft hier dus deels een autonoom karakter.

Wandel- en fietsroutes langs de beken in het dorp en langs de Grift (bijvoorbeeld een uitbreiding van het Bekenpad)⁵⁸⁰ kunnen dat speciale karakter versterken. Overigens is het ook als herstel van de beken niet haalbaar is, zeker mogelijk om het bekenstelsel in de bebouwde kom van Vaassen beter zichtbaar te maken. Een goed voorbeeld is de wijze waarop in september 1999 de oude loop van de Grift in Apeldoorn in het stedelijke gebied (overigens vooruitlopend op de werkelijke restauratie/reconstructie) zichtbaar werd gemaakt: met een lint van geschilderde libellen, vissen en het woord 'Grift'. Het resultaat is spannend, juist door zijn eenvoud.

⁵⁷⁹ Herstelplan, 1999.

⁵⁸⁰ Oosterloo & Terwel, 1983.

11.6 Conclusie

In ruimer verband gezien, is er alle reden om voor het Vaassense stelsel een beleid voor te stellen dat in hoge mate is gericht op behoud en herstel van de aanwezige cultuurhistorische en landschappelijke kwaliteiten. Het ligt binnen het kerngebied van het sprengenlandschap en vormt daarbinnen waarschijnlijk het meest complete en rijke stelsel. Het is bovendien, met uitzondering van de dorpskern van Vaassen, nog bijzonder gaaf bewaard gebleven. Daarmee verschilt dit stelsel in veel opzichten van het stelsel van de Grift, dat in het volgende hoofdstuk aan de orde komt.